

КОЗАЦЬКІ СТАНИЦІ ТА ХУТОРИ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В ХІХ СТОЛІТТІ

Існування на Півдні України в ХІХ ст. офіційно визнаних урядовою адміністрацією козацьких формувань призвело до появи в краю військових земель, а відтак і населених пунктів – станиць та хуторів. Із огляду на особливості створення південноукраїнських іррегулярних військ у вказаний період їх мешканців селили переважно на ще не освоєних пустинних, маловодних степових ділянках регіону. До уваги бралася необхідність мати в межах військових земель хоча б незначних водоймищ, як-то річок, ставків чи джерел з питною водою. На наданих військам ділянках землі були відсутні будь-які лісові насадження. Зустрічалися тільки незначні чагарники та зарості очерету в заболочених місцях річечок, що пересихали в літню пору. Водночас слід наголосити, що відмежовуючи територію для поселення козаків, уряд включав до її складу один-два населених пункти, створені й освоєні мешканцями переважно некозацького стану. Це робилося з метою одразу ж мати адміністративний центр військових земель. Урядову адміністрацію, яка йшла на такий крок, мало цікавило питання, чи бажають мешканці вже існуючих населених пунктів ставати козаками. Всі питання вирішувалися з огляду негайного взяття під контроль військової та цивільної влади мешканців новостворених козацьких формувань.

Помилково було б вважати, що в південному регіоні в згаданий період утворені козаками населені пункти існували тільки на території козацьких військ. Російський уряд хоча й удався до перетворення добре облаштованих, міцних зимівників та хуторів колишніх запорозьких козаків на адміністративно-територіальні центри краю або ж до їх руйнації в разі відсутності “загальнодержавної” користі від таких господарств, проте заснованих запорожцями населених пунктів у першій половині ХІХ ст. було ще багато. Та не вони в уяві населення Південної України (особливо прийшлого) стали уособлювачами запорозьких традицій у забудові, побуті, а саме населені пункти, створені офіційно визнаними козацькими формуваннями. Наскільки козацькі станиці та хутори ХІХ ст. виправдовували уяву населення про запорозькі традиції у господарюванні та повсякденному житті, ми простежимо через розгляд стану населених пунктів у межах військових земель Азовського та Дунайського козацьких формувань.

Ядром названих іррегулярних військ були запорожці та їх нащадки. Саме в середині козацтва поновлених іррегулярних з'єднань, в яких запорозький елемент був значним і фактично визначальним, добре простежується намагання мешканців військових земель зберігати та підтримувати запорозькі традиції протягом усього терміну існування козацьких формувань. Козаки південноукраїнських іррегулярних військ звичай селилися не у включених до війська населених пунктах, а окремо, засновуючи таким чином власні станиці. Це робилося для того, щоб не ускладнювати стосунків із місцевими мешканцями, які ще не звиклися з думкою про те, що стали козаками. Через брак лісу на військових землях, дорожнечу будівельного матеріалу, відсутність необхідних коштів козаки спочатку будували тимчасові напівземлянки з підручного матеріалу. Ззовні вони нагадували собою козацькі бурдюги, добре описані Д. І. Яворницьким [10, с. 189-190]. Це були невеликі прямокутні чи чотирикутні, здебільшого однокімнатні приміщення з покритою бур'яном (переважно кураєм) чи очеретом покрівлею, половина яких знаходилась у землі, в ямах, а стіни яких будувались із дерев'яного плетеного каркасу, обмазувались кіз'яком і глиною та мали невеликі отвори-віконця. У таких тимчасових житлах козацькі сім'ї мешкали 2-3 роки. З отриманням від держави коштів, необхідної кількості матеріалу для будівництва, знярядь праці мешканці військових земель почали братися і за зведення традиційних для козацтва стаціонарних

будівель. Будувалися вони переважно із саману чи дерева, відносно вулиці – боковою чи “глухою” (задньою) стіною і в глибину подвір’я; покривалися бур’яном, очеретом, соломною. Конструкційними особливостями окремих жител було те, що житлове приміщення і стайня знаходилися під одним дахом, а з’єднувалися між собою сіннями. Місця для будівництва будинків вибиралися господарями з урахуванням життєвого досвіду і порад старих людей та священників.

Особливістю населених пунктів, заснованих козаками, була обов’язкова наявність центральної частини, на якій знаходилися площа, церква чи молитовний будинок, будівлі для правління, арсенал тощо. Церкви на військових землях мали архітектурні особливості, бо були не тільки місцем, в якому козаки виконували свої духовні треби, а ще й громадським закладом, де вирішувалися важливі для мешканців військових земель питання, зберігалися військові регалії чи містився військовий арсенал. Для них характерна наявність просторих, капітально збудованих підсобних приміщень. Знову ж таки, місця під церкву ретельно обирали старі козаки і священники. Переважно це були підвищення з огляду на те, щоб церква і майдан були добре видні звідусіль та, за висловами самих козаків, щоб “дзвони лунко звучали”, “благодать Божа відчувалась у тому місці”

З часом, коли козацькі сім’ї обзавелися господарством і стали отримувати прибутки, мешканці військових земель почали зводити цегляні будинки, покриті черепицею чи жерстю. Будівництво стайні під одним дахом з житловими приміщеннями вже не практикувалось. Будинки зводилися так, щоб не порушувати положень про благоустрій козацьких станиць. Традиційне для південноукраїнського регіону житло зі збереженням кращих запорозьких традицій будувалося лише на ділянках землі, відведених під хутори козакам та офіцерам.

Протягом всього терміну існування козацьких станиць внутрішнє начиння та оздоблення помешкань залишалося традиційним, характерним для населення Південної України. Як приклад, наведемо перелік домашніх речей із будинку козака середнього статку зі станиці Каїри І. Римського. В описі внутрішнього начиння житла значилися: дерев’яний сундук пофарбований, великий, обкований залізом; прості прядив’яні скатертини; старі полотняні рушники з червоними квітами; килим шерстяний, великий; набивники вовняні прості старі – чотири; намисто коралове з 10 шнурків; корит дерев’яних середніх – два; казан чавунний – один; подушок – п’ять” [6, с. 105]. У козацьких родинх неукраїнського походження досить стійко зберігалися національні особливості побуту. Особливо це помітно на циганських, молдавських та сербських сім’ях Дунайського козацького війська.

Надана військам земля стала основним багатством козаків. Саме з нею було пов’язане їхнє майбутнє, статок. Тому і робили козаки все можливе, щоб із пусток зробити погосподарськи доглянуту територію. Вони розводили сади; насаджували лісосмуги, чагарники з метою попередження утворення байраку чи рову (насадження як сприяли збереженню вологи в ґрунтах, так і попереджували їх ерозію); стежили за джерелами з питною водою; намагалися не допускати пересихання невеликих степових річечок, які протікали через військові землі (чистили джерела, русла річок, у разі необхідності укріплювали береги); бездумно не виснажували культивовані ділянки землі тощо.

Шанобливе ставлення козаків до землі приємно вражає. Адже вони не були її власниками. Власниками земель виступали війська. По відношенню до козацьких формувань козаки були лише землекористувачами. Водночас слід зазначити, що козацькі сім’ї намагалися використати будь-яку можливість, щоб закріпити за собою надану при першому розподілі ділянку землі, а згодом і стати її господарями. Першим кроком у досягненні цієї мети було отримання ділянки під хутір. У станичному юрті дозволялося заводити хутори, але лише там, де вони не могли заважати громадському землекористуванню, і тільки за згодою станичної громади. Козаки, отримавши ділянку

землі під хутір, намагалися якомога швидше засадити її насадженнями або ж збудувати греблю, млин. Такі прагнення південноукраїнського козацтва мають пояснення. За існуючою на Півдні України законодавчою традицією, за власниками заводських і фабричних підприємств, водяних млинів, греблей, фруктових садів чи лісосмуг земля закріплювалась у довічну власність. Щоб мати більше аргументів на закріплення за собою землі в довічне володіння, козаки намагалися водночас збудувати на хуторах греблю та млин, а поруч посадити фруктові дерева чи лісосмуги. Таким, наприклад, був хутір азовського козака Олександра Сергєєва. На відведених йому під хутір 15 десятинах землі він збудував греблю, добротний млин, виростив сад із 150 фруктових дерев та посадив понад греблю 1000 осокорів і верб [4, арк. 19, 4, 94]. Козаки та військова старшина Дунайського війська намагалася якомога швидше засадити надані їм у користування землі виноградними плантаціями та фруктовими садами [6, с. 156]. Хутори офіцерів та козаків південноукраїнських військ дивували сучасників фруктовими садами великих розмірів, значною кількістю лісосмуг, вітряками та млинами. За свідченнями сучасників приватні господарства південноукраїнського козацтва першої половини ХІХ ст. були схожими і забудовою, і формами та методами господарювання на запорозькі зимівники другої половини ХVІІІ ст. Переважна їх більшість була досить прибутковою. Майно ж таких хуторів оцінювалося щонайменше 3000 карбованців сріблом. Гостра нестача землі у військах не давала можливості всім бажаючим отримати землю під хутір. Із появою у козацьких формуваннях досить заможних козаків проблема отримання землі для закладення садів і виноградників, заснування власних хуторів була вирішена шляхом її купівлі чи довгострокової оренди поза межами війська. Однак такими привілеями могли скористатися одиниці, і переважно це були козаки Торгових товариств, в яких вдало йшла торгівля. До купівлі ділянок за межами військових земель в основному вдавалися офіцери південноукраїнських військ. Так, наказний отаман Азовського війська Й. Гладкий купив за 6000 карбованців хутір Ново-Петриківку і став його повним власником [8, с. 64]; сотник Дунайського війська І. Павличенко мав в Акермані “будинок з обзаведенням та при ньому виноградний сад в 6,5 десятин”; військовий старшина М. Томачинський мав також в Акермані п’ять ділянок землі, які й засадив садами [5, арк. 133; 6, с. 134].

У хуторах та станицях постійно підтримувалися порядок і чистота. Вулиці постійно впорядковувалися; домівки мешканців, громадські і військові будівлі періодично білили, підмальовувалися, фарбувалися; покрівлі з очерету чи бур’яну регулярно перекривалися; нечистоти постійно вивозилися; двори і вулиці підміталися, навесні і восени саджалися дерева, облагороджувалися палісадники і городи. Сучасник і дослідник військового побуту Ф. Берьозкін вказує на домінуючу у козацьких господарствах роль жінки, на плечі якої була звалена не тільки хатня робота та догляд за дітьми, а й утримання власних господарств, а також робота на громадських ланах. Його дивувало, як при такій кількості роботи українки-козачки ще й устигали один-два рази за тиждень вимазувати долівки, білити хати, підмальовувати вікна, причілки, печі, виполоти городину, палісадники і т.п. Тому дослідник і наголошує: “Працьовитість жіночої статі дивовижна!” [7, с. 198]. Разом із тим Ф. Берьозкін відмічає, що “вони від надмірної праці скоро старіють. Козачка тридцяти років здається п’ятдесятирічною, а сорокалітня – вже стара в повному розумінні цього слова” [7, с. 199]. Навіть німецьких колоністів, які жили на суміжних із військовими землями ділянках, приємно дивували доглянуті присадибні ділянки і квітники, козацькі чепурні, охайні будівлі, впорядковані населені пункти. Водночас слід наголосити, що схильність до порядку, чистоти й охайності, була притаманна не всім мешканцям військових земель. Якщо в Азовському війську за підтриманням порядку та чистоти у господарствах і станицях в основному слідкували самі козаки, то в Дунайському війську про необхідність наведення порядку в населених пунктах і господарствах постійно “нагадувала” військова адміністрація [6,

с. 106-107]. В першу чергу це стосувалося станиць із компактним проживанням козаків-циган, військових мешканців молдаванського та російського походження.

Всі існуючі умови: обмеженість військових земель; політика урядової адміністрації, спрямована на надання пільг господарствам, що спеціалізувалися на землеробстві; практика закріплення земель у довічну власність у залежності від розвитку землеробства; збільшення щільності населення військ; зростання на внутрішньому та зовнішньому ринках попиту на хліб; наявність у південному регіоні української зернової культури та культивування на землях козацьких станиць найкращих зернових сортів - сприяли тому, що провідною галуззю господарства мешканців станиць та хуторів у ХІХ ст. стало хліборобство. Для отримання добрих врожаїв козаки застосовували переважно двопільну систему обробки землі. Свої наділи вони ділили на 2 частини: перша відводилася під посіви, друга - під пасовиська чи толоку. Землі, що пускали в толоку чи під випас худоби, не розорювали протягом 2-3-х років. Це дозволяло за допомогою тієї ж худоби позбутися бур'яну і добре вдобрити органікою землю. Після цього терміну на ділянці сіяли високосортну пшеницю або льон, який також користувався значним попитом на внутрішньому та зовнішньому ринках. Земля, яка за 2-3 роки відпочила і добре вдобрилася, за умови врахування сівозміни давала можливість протягом 3-5 наступних років вирощувати високі врожаї. Поле, що відводилося під посіви, поділялося в свою чергу ще на дві частини. Одну частину відводили під озимину, другу - під ярину. Козаки ретельно дотримувалися сівозмін. На тій частині, що раніше була під толокою чи пасовиськом, сіяли льон або пшеницю, наступного року засівали житом, третього року іншими зерновими, як-то вівсом, ячменем, просом. Кількість посівів залежала від числа робочих рук, кількості худоби і положення самої ділянки відносно зручностей для збуту зерна. У 30-х роках ХІХ ст. під посіви зернових в Азовському війську відводилося 33,8 % всіх військових земель (20000 із 59022 десятин) [2, арк. 6; 8, с. 101], у Дунайському - близько 30 % [6, с. 129]. Поступово посівні площі під зернові збільшуються. Із збільшенням посівних площ збільшується і кількість зібраного зерна.

Із року в рік для засіву досвідченими козаками вибиралося найкраще зерно. Перед косовицею серед полів знаходили "острівки" рослин з добірним якісним зерном. Його збирали, просушували, зберігали у відповідних умовах, а навесні після свята Благовіщення висівали. Як наслідок, пшениці, вирощені на військових землях, високо цінувалися. А передусім, болгарська жовтоколоса та чорноколоса з синіми остюками, принесена козаками з-за Дунаю. Її вирощували переважно на чорноземних та піщаних ґрунтах станиць Азовського війська [3, арк. 59-60; 8, с. 103]. Болгарська пшениця коштувала вдвічі дорожче за звичайні сорти. Аналіз документів з канцелярії новоросійського та бессарабського генерал-губернатора свідчить, що показники врожаю в Азовському війську дещо вищі за показники врожаю в найкращих господарствах німецьких колоністів, де з 1848 по 1858 рік врожай хліба озимого доходив до сам-5, а ярового до сам-7. В Азовському козацькому війську в 50-х роках середній урожай складав: озимого - близько сам-5 $\frac{1}{2}$ з долями і ярового - близько сам-8 $\frac{3}{4}$ з долями [9, с. 347]. Складна ситуація була з врожайністю в Дунайському війську. Як зазначає О. Бачинська, врожаї хліба у дунайських козаків у 40-60-х роках в середньому не перевищували сам-3 [6, с. 130].

Із 50-х років ХІХ ст. у межах військових земель помітна тенденція до поширення інтенсивного господарювання, за якого при зменшенні посівних площ урожаї поступово збільшуються. Причинами збільшення врожаїв при зменшенні посівних площ були: 1) застосування двопільної системи обробки землі; 2) використання природних добрив; 3) дотримання чіткої сівозміни; 4) застосування основ агротехніки та інше. Саме завдяки таким факторам козацькі станиці мали стійку тенденцію збільшення врожаїв.

Розміри козацьких паїв у південноукраїнських військах були меншими за установлені законодавством ділянки. Азовці, наприклад, отримали землі вдвічі менше, паї дунайських козаків становили 10-15 десятин. З часом виявилось, що для вправного

господаря досить і таких розмірів паю, щоб отримувати прибутки. У межах військових земель була поширеною оренда землі під різні види сільськогосподарських робіт. Близькість до портів, шляхів сполучення, значних пунктів торгівлі підвищувала ціни на землю і стимулювала розвиток товарного виробництва на землях козацьких населених пунктів. Оренда військових земель була вигідною справою і для військ, і для станиць, і для самих козаків. Офіцерські та козацькі сім'ї постійно здавали земельні ділянки в оренду, бо самі не могли обробити наданої їм у користування землі через відсутність чоловіків у станицях чи хуторах по справах служби. Від оренди строкових ділянок вони мали добрі гроші. Адже оренда кожної десятини в 50-х роках ХІХ ст. давала прибуток до 3 карбованців сріблом щорічно. Головним у справі оренди було правильно скласти кондиції. У них мали бути детально прописані права і обов'язки кожної зі сторін. Військова адміністрація постійно наглядала за дотриманням умов та виконанням правил оренди. За будь-які порушення нараховувався штраф, що компенсував збитки. Позитивним моментом було й те, що орендовані землі не розорювалися, а використовувалися переважно під пасовиська та толоки. Таким чином земля за термін оренди відпочивала, а згодом добре родила. Оренда землі в межах військ була вигідною не тільки для козаків, а й для самих орендарів, які не шкодували 100 карбованців сріблом на внесок за право брати участь у торгах.

Враховуючи значний попит на хліб на внутрішньому і зовнішньому ринках, козаки відмовилися від вирощування на своїх ланах городини у повному обсязі, а необхідну для споживання і заготовки на зиму кількість овочів закупували на недільних базарах і сезонних ярмарках. Вони засівали свої земельні ділянки тільки злаковими культурами, на які був великий попит. Витрати на купівлю овочів були незначними у порівнянні з розмірами прибутку від проданого зерна.

Наступною провідною галуззю господарства південноукраїнських козацьких станиць було скотарство. Його успішний розвиток був зумовлений рядом причин, а саме: 1) значний попит на продукти скотарства на внутрішньому та зовнішньому ринках; 2) сприятливі для заняття скотарством природні умови південного краю; 3) наявність витривалої сірої степової породи великої рогатої худоби. Через малу кількість військових земель козаки змушені були постійно регулювати кількість поголів'я худоби в населених пунктах. Тому і використовували у своїх господарствах ті породи тварин, які могли повноцінно виконувати різні функції. На військових землях значного товарного напрямку скотарство не набуло. Не отримала товарного напрямку і бажана для козаків перспективна на Півдні України галузь скотарства – вівчарство, знову ж таки через обмежену кількість військових земель. При цьому господарства південноукраїнського козацтва були забезпечені худобою і на одну родину в Азовському війську припадало по 4 воли, 2 корови з телицями, по 6 штук овець і по одному коневі [8, с. 104], у Дунайському формуванні козаки мали по одній-дві пари робочої худоби [6, с. 136]. Серед населення козацьких станиць Дунайського війська були такі родини, які намагалися надати своїм господарствам тваринницького характеру. Так, брати Григорій та Тимофій Албули мали 12 коней, 14 волів, 26 голів великої рогатої худоби, 1760 штук овець; козак Валерій Сарбул – 4 коня, 6 волів, 15 голів великої рогатої худоби, 100 овець; у станиці Волонтирівці в 30-х роках ХІХ ст. шість родин намагалися торгувати худобою [6, с. 141]. Але таким козакам постійно доводилося конфліктувати з станичними громадами, які намагалися контролювати як поголів'я худоби, так і сінокоси.

У першій половині ХІХ ст. у козацьких станицях значну роль у господарстві продовжував відігравати традиційний козацький промисел – рибальство. Подальший розвиток рибного промислу був зумовлений рядом факторів: 1) наявність багатих рибних угідь (Дніпровський та Бузький басейни, Азовське та Чорноморське узбережжя); 2) існування запорозької традиції рибного промислу, яка продовжувалася на рибних заводах останньої чверті ХVІІІ – ХІХ ст. Протягом вказаного терміну зберігалася запорозька

технологія вилову риби та її переробки. Збереженню технології в першу чергу сприяли запорозькі та задунайські козаки новоутворених військ, для яких риба довгий час також була основою господарського добробуту та головним предметом торгівлі; 3) прибутковість рибного промислу, а від того і конкурентна боротьба за володіння рибними угіддями, що ще більше підвищувала попит на продукти рибальства на загальноросійському внутрішньому ринку. У XIX ст. козацьким військам разом із землею для остаточного поселення їх мешканців надавалась і обмежена кількість рибних угідь "на підпору господарства". Рибні заводи, які існували в деяких станицях, працювали не на повну потужність і переробляли таку кількість риби, якої було досить тільки для задоволення власних потреб козацьких сімей. Частіше за все рибні угіддя військ за рішенням козацьких громад здавалися в оренду для збільшення загальновійськового прибутку. Здача рибних угідь в оренду була досить вигідною справою і поповнювала військову скарбницю щорічно на третину, а то й половину. Не поодинокими були і випадки, коли орендатори (як правило, це були власники сусідніх смуг рибних угідь) за погодженням органів внутрішнього військового управління користувалися послугами і козацьких рибних заводів для вилову і переробки риби. Досвід козаків у цій справі робив їх бажаною робочою силою у нових роботодавців. Водночас слід зазначити, що обмеженість військових рибних угідь не давала можливостей перетворити традиційний рибний промисел у головну запоруку господарського добробуту населення військових земель.

Інші ж традиційні запорозькі промисли - млинарство, бджільництво - продовжують активно розвиватися протягом XIX ст. не тільки з ініціативи самого населення південноукраїнських станиць, але й за підтримки їх урядом. Розвиток млинарства регулювався спеціальними нормативними актами. Будувати млини та вітряки дозволялося всім бажаним козакам у разі погодження двох третин станичної громади. Кількість землі, яку громада могла виділити під млин, обмежувалася десятиною на 2 постави. Власники млинів платили на користь війська або станиці грошовий податок. Власники мали право продавати млини та вітряки, за умови продажу їх козакам чи громаді станиці. Якщо млин заводив військовий чиновник, він мав право наймати 2 робітників для нагляду за роботою млина чи вітряка. Млини та вітряки приносили значні прибутки їх власникам. Суми, затрачені на їх будівництво, покривалися протягом 2-3 років. На будівництво вітряка чи млина витрачалось в середньому 800 карбованців сріблом, а чистого прибутку вони давали близько 200-300 карбованців сріблом щорічно. Розвиток млинарства був пов'язаний із збільшенням питомої ваги хліборобства на землях козацьких військ, тому і підтримувався урядом. В Азовському війську на момент його ліквідації було 49 водяних млинів та вітряків [8, с. 110], а в Дунайському - 83 [6, с. 146]. Найбільшу кількість млинів мала станиця Волонтирівка (Дунайське військо), в якій нараховувалось у 1858 р. 24 млини [6, с. 146].

Протягом усього терміну існування козацьких військ на півдні України не останнє місце серед промислів станичників займало нелегальне корчемство. Незважаючи на загрозу суворого покарання з боку державних інстанцій козаки все ж таки в домашніх умовах виготовляли горілку з пшениці та жита, а також займалися виноробством. Протягом усього періоду існування військ у Південній Україні повітові суди регулярно порушували корчемські справи про незаконне виробництво горілки і торгівлю нею козаками південноукраїнських станиць. Та виробництво горілки і вина було настільки вигідною справою, що деякі козаки намагалися перетворити його в справжній напівлегальний промисел. Не лякали їх навіть суворі урядові постанови та високі штрафи. Самі ж мешканці козацьких населених пунктів частіше вдавалися до послуг козаків, що виробляли горілку, ніж до закладів відкупщиків. У мемуарах XIX ст. читаємо, що козаки рідко відвідують "питні" будинки, хіба що в свята і то більше для розмов ніж для пияцтва" [7, с. 195]. Такі спогади тільки підкреслюють значення

корчемського промислу серед населення козацьких станиць ХІХ ст.

Особливе значення для економічного розвитку південноукраїнських козацьких станиць мала торгівля. Збереження попередньо встановлених податків та зборів, право вільного пересування південним краєм промисловиків шляхом надання спеціальних білетів сприяло розвитку роздрібної та сезонної торгівлі у межах військових земель. Пожвавлення торгівлі на землях козацьких військ у середині ХІХ ст. був пов'язаний із товарним напрямком сільського господарства, особливо хліборобства. Основним предметом торгівлі станичників та хуторян стала сільськогосподарська продукція, переважно пшениця. Більшість козаків відвозили товари на великі базари, на ярмарки в сусідні регіони, у найближчі портові міста – Одесу, Миколаїв, Херсон, Маріуполь, Бердянськ. Організаційних форм торгівлі в іррегулярних формуваннях набула в 30-х роках ХІХ ст. і регламентувалася “Торговим статутом” У межах військових земель велася періодична, стаціонарна та відкупна торгівля. З появою серед козаків досить заможних людей, які в грошах, векселях та товарах мали не менше ніж 1500 карбованців сріблом, у військах оформлювалося Товариство торгових козаків. Вступ козака до цього товариства надавав йому можливість за встановлену плату звільнитися від несення військової служби і повністю присвятити себе торгівлі. Вирішальне значення для запису в розряд торгових козаків знову ж таки належав станичним громадам. На загальних зборах мешканців станиць під головуванням статечних, поважних козаків вирішувалися питання матеріальної спроможності бажуючого торгувати та його порядності. Якщо на адресу козака, який вирішив зайнятися торгівлею, нарікань з боку станичників не було, тоді громадою давались у вищій інстанції рекомендація та поручительство про його фінансову спроможність. Саме ці папери відігравали вирішальну роль при наданні козаку прав вести торгівлю. Торгових козаків у станицях було небагато, однак вони досить успішно торгували і приносили значні прибутки війську, станиці.

Утворення в іррегулярних формуваннях Торгових товариств було яскравим проявом господарських досягнень населення військових земель. Ретельний відбір козаків, які бажали торгувати на рівні з купцями, свідчить про те, що серед них було багато заможних людей, які наважилися ризикнути власним майном і заощадженнями. Торгівля була прибутковою і виправдовувала витрати. У зв'язку з цим збільшувалася кількість козаків, що бажали торгувати. Розвиток торгівлі був корисним не тільки для самих торгових козаків, а й для станиць, військ, у скарбниці яких йшли значні прибутки. Загальний рівень розвитку господарства дозволяв козакам поступово налагоджувати внутрішнє життя станиць, збільшувати витрати на медичне обслуговування, освіту, церковні справи, на утримання громадських закладів. Завдяки цьому можемо говорити про певні здобутки козаків як у господарській діяльності, так і в забезпеченні власного добробуту.

Відведення землі під поселення козакам та надання їм пільгових років зумовили тимчасове невтручання держаних структур у внутрішнє життя населення козацьких станиць. Старі козаки та власна старшина слідкували за дотриманням мешканцями населених пунктів “дідівських”, себто козацьких, звичаїв та традицій. У перші роки існування іррегулярних формувань бачимо, як у станицях, так й у військах в цілому найважливіші питання вирішують козацькі ради; старі, поважні козаки, за проханням громад, судять мешканців військових земель і вирішують спірні господарські та побутові справи; козацькі сім'ї займаються традиційними галузями господарства; святкуються традиційні для запорозького й українського козацтва храмові свята; у церквах священики козацького походження правлять службу “по старинці” – без довгих, декілька разів повторюваних молитов, надмірного ідолопоклонства, з освяченням зброї; у військах продовжують складатися сім'ї “на довіру” (згодом козаків звинувачували в двоєженстві, а священиків за освячення таких шлюбів усували від виконання ними церковних обов'язків). Під наглядом старих досвідчених козаків у станицях навчали та виховували молодь. Від останньої вимагався високий рівень самоконтролю. Порушників системи цінностей козацтва

повчально карали – привселюдно шмагали кийками, позачергово посилали на виконання різного роду громадських робіт, тощо. Якщо ж дівчата порушували норми моралі, то покарання були також дуже повчальними – змазування воріт дьогтем, співання вночі біля двору батьків сороміцьких пісень і т.п. Слід відмітити досить суворий контроль станичної громади за молодіжними вечорницями, гуляннями, “вулицями”

Із досягненням юнаками 17 (рідше 15)-річного віку їх записували у “малолітки” і ставили в обов’язок готуватися до зовнішньої служби. Хлопці проходили військові навчання під наглядом представників військових урядів станиць та поважних старих козаків, відбували “сиденьки” по війську, виконували різного розпорядження військової старшини. Так у станицях (як у військах в цілому) чітко виокремилася статево-вікова група – молодіжна, якій були притаманні субкультурні особливості: форма відпочинку, фольклорного репертуару, зачіски, одяг, зброя. Виокремлення цієї групи сприяло відповідно оформленню дитячої групи та дорослого населення і стариків. Помітним у станицях був поділ і на чоловічу та жіночу групи зі своїми обов’язками та правами, а отже і своїми ритуалами, особливостями фольклору і т.п.

Необхідність нести постійну військову службу сприяла виділенню у козацьких станичних громадах (знову ж таки як у військах в цілому) такої соціальної групи як служилі козаки. З її появою з’являються нові свята – полкові, сотенні, виробляються ритуали проведів і зустрічей козаків зі служби, складаються нові зразки фольклору, наприклад, приказки, пісні (одну з таких зафіксував Ф. Берьозкін, описуючи військову службу та побут військових козаків) [7, с. 190-191], легенди про військові подвиги козаків, тощо. Дедалі стають помітними стирання міжетнічних граней і вироблення єдиного культурного простору з єдиною системою цінностей. Цьому процесу сприяло установа зв’язків на рівні: станиця – команда – військо (військова адміністрація, отаман).

Проте дотримуватися випробуваних часом дідівських (козацьких) звичаїв та традицій ставало дедалі тяжче. Із закінченням пільгових років посилювався контроль держави над військовою організацією козацтва, внутрішнім життям мешканців військових населених пунктів. Одразу стають помітними зміни в матеріальній сфері життєдіяльності козаків: зачісках, одязі (вимога носити військову форму), у будівництві населених пунктів, окремих будівель. Водночас слід зазначити, що по мірі підкорення військових общин державою під впливом необхідності нести військову службу і займатися сільським господарством роль станичних громад не зменшується, а навпаки збільшується. Вони у межах військових земель поступово перебирають на себе функції колишніх курінних козацьких рад і вирішують всі питання, пов’язані з внутрішнім життям станичників. Провідна і вирішальна роль у винесенні рішень чи вироків станичних громад знову ж таки належала старим козакам, які користувалися загальною повагою. Азовські козаки, наприклад, домоглися ще й того, щоб очолював станичний уряд “свій” козак, обраний на станичній раді. Ігнорування присланого урядовими інстанціями військового чиновника і постійні прохання до наказного отамана про його відкликання мали позитивні наслідки [1, арк. 1-6; 8, с. 60]. Азовськими станицями з 30-х років ХІХ ст. управляли станичні управи на чолі з головою, вибраного з мешканців станиці. Так, у культурному середовищі південноукраїнського козацтва формується поняття “свій” – “чужий”, “своє” – “чуже”. Під поняттям “чужий”, “чужинець”, розуміли не тільки ворога (козаки служили на різних ділянках російського кордону, на Кавказі, брали участь у воєнних кампаніях), а й присланих у війська армійських офіцерів на посади по внутрішньому управлінню, армійських священиків, цивільних чиновників, відкупщиків, згодом осіб некозацького походження, що орендували ділянки військової землі і проживали у станицях. “Чужою” для козаків була як територія поза межами військових земель, так і місця кордонної і морської служби: по Дунаю, чорноморському узбережжю, на Кавказі. З розширенням функцій і збільшенням ролі станичних громад у вирішенні повсякденних побутових, а іноді й внутрішньовійськових справ, розуміння чужої те-

риторії переносилась і на землі інших станиць, козацьких хуторів. Розмежовувалися землі станичних юртів річечками, струмками, лісосмугами, ставками, курганами. Звідси вислови у військах: “випити на межі”, “розпрощатися над ставком”, “провести до кургану” тощо.

Перебування козаків на півдні України наклало відповідний відбиток на всі сфери життєдіяльності мешканців військових населених пунктів. У часовому аспекті культурних надбань південноукраїнського козацтва слід виділити декілька важливих моментів. Насамперед це очевидна мінливість традиційної культури в рамках історичного часу. Зі змінами території помешкання, умов життєдіяльності, національного і соціального складу, політики урядових адміністрацій зникають чи еволюціонують окремі елементи традиційно-побутової, духовної культури і з'являються нові. Так, особливістю проведення церковних свят у козацьких станицях було те, що до народних ритуалів додавались і військові – військові паради, виніс регалій, проведення військових рад. Окремі свята супроводжувалися військовими іграми: двобоями, кінними змаганнями, стрільбою.

Важливе місце серед календарних свят у станицях посідали військові і загальновійськові свята. Мешканцями козацьких населених пунктів урочисто святкувалися Покрова, День Святого Миколая (в Азовському війську), Георгія Побідоносця, Сергія Радонежського та інші. Щорічно кожна станиця відмічала своє храмове свято. Святкувалися у станицях ювілеї військових і державних діячів та пам'ятні дати військ, воєнних кампаній.

Особливістю святкової обрядовості південноукраїнського козацтва була відсутність розвинених форм виробничих ритуалів, пов'язаних із початком та закінченням важливих польових робіт. Їх початок і закінчення супроводжувалися короткими молитвами, залишанням на угоду святому незжатого снопа пшениці, жита, тощо. Слід зазначити, що початок весняно-літніх польових робіт і збір урожаю суворо контролювалися військовими урядами та станичними управами. Кожна статево-вікова група мала чітко визначене коло обов'язків. Зорати землю, посіяти зерно, провести сінокіс вважалося суто чоловічою роботою. Жінки займалися власнимигородами, складали зернові у снопи, трави у копи, брали участь у перевезенні сіна, займалися збором і переробкою овочів, фруктів. Діти під час польових робіт виступали переважно погоничами тварин (волів, коней), пастухами. Характерною особливістю періоду збору врожаю, сінокосу було те, що станиці майже в повному складі, крім старих людей, дітей молодшого віку та хворих, виїжджали в поле. На цей період збільшувався і трудовий день. Однак навіть у таку пору, в степу було заведено виділяти молоді декілька годин на гуляння. Саме в цей період молодь активно знайомилася, домовлялася про засилання сватів восени і т.п.

Важливою складовою обрядовості були пости. Їх у станицях та хуторах суворо дотримувалося неслужиле населення. Служилі козаки, готуючись до військових походів, вживали звичайну їжу. В цей період заборонялися будь-які веселощі, дозволялися тільки “тихі” вечори. Мешканцям населених пунктів дозволялося співати тільки сумних пісень та складених козаками у військових походах.

Бачимо, що протягом всього терміну перебування іррегулярних військ на Півдні України козацькі населені пункти – станиці та хутори – відігравали певну роль у збереженні й продовженні запорозьких традицій у забудові, господарюванні, побуті, а в уяві населення південного регіону ще й виступали яскравими уособлювачами цих звичаїв та традицій. До запорозьких культурних надбань мешканців військових станиць ХІХ ст. відносимо: вибори козаками власної старшини, вирішальна роль громади у вирішенні господарських і побутових справ, шанобливе ставлення до старих козаків і їх головування та винесення вироків на зібраннях громади, у господарюванні, будівництві житла, козацьких поселень, в одязі, зовнішньому вигляді, у ставленні козаків до церкви, храмові свята, складання сімей “на довіру”, навчання молоді і піклування про її майбутнє, у частковому збереженні звичаєвості козацтва, ставленні до військової служби тощо.

Однак з часом у козацьких станицях дедалі помітнішими стають тенденції до викорінення звичаєвості козацтва шляхом поширення на військові землі статутів і положень, вироблених вищими органами влади. Чітко простежуються строга підпорядкованість війська відповідним органам військової та цивільної влади, зміни у забудові населених пунктів і окремих садиб, регламентація внутрішнього життя козаків та їх сімей, поширення нових форм землекористування, землеволодіння, уніфікація одягу, зачісок, військові і полкові свята, складання нових стройових, військово-побутових пісень та інших зразків фольклору тощо. Із значної кількості функцій, які виконувала традиційно-побутова культура козацького населення (де під традиційно-побутовою культурою слід розуміти систему, що включає духовну, матеріальну, соціонормативну культуру та зв'язки з іншими соціальними системами) особливе значення мали інтеграційна і виховна. Це пояснюється як великим прагненням козаків зберегти свою належність до козацького стану, так і прагненням об'єднатись із Чорноморським козацтвом. Останнє в уяві південноукраїнського козацтва поставало прямими нащадками запорозьких козаків і гідними продовжувачами запорозьких традицій та звичаїв. Однак у 60-х роках ХІХ ст. офіцер Генерального штабу В. Павлович, який збирав матеріали для статистики та географії Катеринославської губернії, відмічав, що козацька служба мешканців військових земель впливає на спосіб їхнього життя та методи ведення господарства і різнить їх від населення краю. Разом із тим наголошував, що права та звичаї азовських козаків мало чим відрізняють їх від звичайних заможних казенних селян.

Пролити світло на еволюцію традицій і звичаїв мешканців козацьких станиць та хуторів Південної України допомагає ще не введена до наукового обігу рукописна розвідка під назвою "Відомості про Стародубівку Маріупольського повіту. ХІХ ст.", що зберігається в Інституті рукописів НБУ ім. В. Вернадського. Вона являє собою коротеньке за обсягом дослідження, підготовлене згідно з традицією військово-топографічних описів ХVІІІ ст. Такого роду історичні довідки готувалися з метою розміщення інформації в літературі довідкового характеру чи на запит відповідних установ (наприклад, статистичних комітетів). Автор "Відомостей..." невідомий, однак знаємо, що він учитель за професією. Більш того, текст дослідження дає підстави говорити, що ця людина зовсім недавно з'явилася в населеному пункті. Учитель доволі неупереджено, без емоцій та глибоких знань із історії становлення Стародубівки викладає добуту ним інформацію про колишню козацьку станицю. Складається враження, що "Відомості про Стародубівку Маріупольського повіту. ХІХ ст." взагалі підготовлені сторонньою людиною.

У "Відомостях..." названо рік заснування населеного пункту; описано його місцезнаходження, клімат та якість ґрунтів; вказано кількість населення; зроблено наголос на національному походженні та віросповіданні стародубівських мешканців; охарактеризовано їх основні заняття, рівень господарювання та статку, елементи традиційно-побутової культури, риси характеру. Вчитель особливу увагу звертає на бездоганний стан церкви, школи, інших громадських будівель; чистоту та охайність садиб, вулиць; декількома рядками характеризує традиції та звичаї мешканців населеного пункту. Однак у доробку й натяку немає про козацьке минуле частини мешканців Стародубівки. Сумнівно, що він про це не знав. Ймовірно, що виконував урядове замовлення. В незначному за обсягом доробку чітко простежуються й деякі козацькі звичаї та традиції, на яких робився наголос сучасниками в бутність Стародубівки ще козацькою станицею. Так, автор розвідки, як і його попередники, відмічає високу релігійність стародубівських мешканців; особливе ставлення до молоді та старих людей; шанобливе і дбайливе відношення до церковних установ і освітніх закладів; звичай тримати свої домівки, вулиці, населений пункт у чистоті та охайності; тверезий, зорганізований спосіб життя; схильність до негайного виконання наказів і разом із тим взаємоповага один до одного як у родинному, так і в громадському житті. Учитель відмічає високий

рівень статку мешканців Стародубівки. Він наголошує, що й одяг їх не з домотканого "селянського" полотна, а все з "бавовняної та сукняної матерії" (див. додаток). Та й живуть вони в добротні збудованих, чистих, світлих будинках, і їжу вживають поживну та смачну. А спосіб життя ведуть праведний і не роблять нічого такого, за що могли б бути засуджені згідно з церковними чи світськими законами.

Бачимо, що "Відомості про Стародубівку Маріупольського повіту. XIX ст." містять інформацію, яка не зустрічається в джерелах іншого походження. Зіставлення такого роду матеріалу з різними категоріями джерел дає можливість до певної міри відтворити всі сторони життєдіяльності мешканців населених пунктів Південної України і дослідити впливи козацького населення південного регіону на представників інших суспільних верств краю.

Джерела та література

1. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 405. – Оп.6. – Спр. 1054.
2. РДВІА – Ф. 877. – Оп.1. – Спр. 50.
3. РДВІА – Ф. 877. – Оп.1. – Спр. 55.
4. РДВІА – Ф. 877. – Оп.1. – Спр. 185.
5. Філія Державного архіву Одеської області в м. Ізмаїлі – Ф. 755. – Оп.1. – Спр. 145.
6. Бачинська О. Дунайське козацьке військо. 1828-1868 рр. (До 170-річчя заснування). – Одеса, 1998.
7. Березкин Ф. Азовские казаки: их происхождение, состав, служба, обычаи, нравы и занятия // Журнал для чтения воспитанников военных учебных заведений. – 1852. – Т. 99.
8. Маленко Л. М. Азовське козацьке військо (1828-1866). – Запоріжжя, 2000.
9. Материали для географії и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния. – СПб., 1862. – Т. 6.
10. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків в 3-х тт. – Львів, 1990. – Т. 1.

ДОДАТОК

Кінець XIX століття. – Відомості про Стародубівку Маріупольського повіту

1. Селение именуется Стародубовка, а почему получило такое название, никому неизвестно. Расположено улицами на наклонном месте. Жителей имеется 300 душ обоюго пола. Стоит селение от уездного города в 40 верстах.

2. Местность вообще возвышенная, состоит более из черноземной почвы. Особых удобств для жизни нет, а если протекает маленькая речка, то жители пользы от нее почти не извлекают. Климатические условия не представляют резких перемен, а по временам дуют юго-восточные ветры довольно удушливые и порывистые в летнее время, зимой с той стороны резкие и с сильными продолжительными метелями; но от того в воздухе ничего не происходит вредного и разрушительного.

3. Селение возникло с 1839 г. Приселялось выходцами разных губерний. Нация жителей – малороссы. Все православного вероисповедания. Жители с характером мирным, ровным, но малообщительным.

Жизнь ведут нравственную, не делают никаких безобразий, за которые осуждают церковные и гражданские законы, а вместе с этим и религиозны. Церковь и школа есть, благоустройство их безупречно. Усердие к храму имеет и расположение к школе немалое. До сих жителей с посторонними, т.е. прихожан 700 душ, а учеников 38.

4. Хозяйство жителей основано на земледелии и занятие единственное, посредством которого удовлетворяют все потребности жизни. Местом сбыта произведений служат 2 города: Мариуполь и Бердянск. Живут безбедно.

5. В среде как общественной, так и семейной, держаться согласия, мира, повиновения и взаимного [уважения].

Живут в домах построенных, чистых и светлых, употребляют пищу питательную и вкусную. Одеваются даже щегольски: невидно деревенской ткани, а по большей части употребляют бумажные и шерстяные материи. Выдающихся обычаев домашних нет. К числу религиозных обычаев принадлежит тот, что накануне Рождества ставят под окнами, в углу на сене кутью и взвар, и ходят по домам, преимущественно молодежь, славят Христа. Поверий никаких нет.

Преданий сохранилось одно и постепенно начало утрачивать свое значение. В [слово нерозбірливо] утрени Нового года дети ходят по домам, посыпают зерном и при том произносят несколько доброжелательных слов домохозяину о том, чтобы на следующий год Бог же оставил с хорошим урожаем. Но это скорее надо назвать [детским] обычаем. А преданий почти между жителями не существует.

Увеселения бывают изредка летом. Молодежь сходится к мельницам и на выгон, чтобы провести время и спеть некоторые песни, содержание их неизвестно. К музыке расположения не имеют. Инструментов музыкальных нет.

6. Лиц, обращающих на себя внимание, нет. Замечательных вещей церковных, памятников древности, камней с надписями тоже.

Учитель - (підпис).

ІР НБУ ім. В. Вернадського. - Ф. V. - № 707. - Арк. 2. - Оригінал.